

TÓTH ANNA JUDIT

NYELVEK KINCSTÁRA – A NYELVTANÍTÁS KIADVÁNYAI MAGYARORSZÁGON A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

KIVONAT: A tanulmány műfajonkénti csoportosításban mutatja be a XVII. század második felének azon magyarországi kiadványait, amelyeket élő idegen nyelvek tanítására használtak. Azok az egységek, amelyeket a modern nyelvkönyvek egy kiadványban fognak össze: a grammatika, a hétköznapi beszélgetések szövegmintái, a különféle tematikus szószedetek ekkor még külön jelentek meg. Hazai különlegesség a kontinens egyik első angol nyelvtana. A magyar nyelv tanításához nemcsak a magyar nyelvtankönyveket használták, hanem a latin nyelvtanokat is. A hazai beszélgetésgyűjtemények célközönsége elsősorban a kisdíákok, de hazánkban jelent meg az európai szinten is egyedülálló, tíznyelvű *Gazophylacium*. A korszakban továbbra is megjelennek tematikus szószedetek, bár szerepüket nagyban átveszik a korszak forradalmian új didaktikáját képviselő Comenius-tankönyvek. Ezek mellett további műfajok, mint ábécéskönyvek, katekizmusok is a nyelvtanulás szolgálatába voltak állíthatók.

KULCSSZAVAK: nyelvtanulás, grammatika, colloquia, oktatástörténet

TÓTH ANNA JUDIT

TREASURY OF LANGUAGES. PUBLICATIONS ON FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN HUNGARY, IN THE LATTER HALF OF THE 17TH CENTURY

ABSTRACT: This study presents Hungarian publications from the second half of the 17th century that were used for teaching modern foreign languages, grouped by genre. The units that modern language books combine in a single publication, grammar, sample texts of everyday conversations and various thematic glossaries, were then published separately. A distinctive Hungarian contribution was one of the earliest English grammars on the European continent. Foreign languages were taught not only through dedicated grammar books but also through Latin grammars, which were used in the instruction of modern languages. The target audience of Hungarian conversational collections consisted primarily of young schoolchildren, but an unprecedented ten-language *Gazophylacium* was also published in Hungary. Thematic glossaries continued to be published during this period, although their role was largely replaced by Comenius textbooks, which represented the revolutionary new didactics of the era. In addition to these, other genres, such as alphabet books and catechisms, were also used for language learning.

KEYWORDS: language learning, grammar, colloquia, history of education,

A tanulmány célja azon nyomtatványok számbavétele, amelyek nem a klasszikus holt nyelvek, hanem az élő nyelvek tanítását segítették, segíthették, s ezen túl néhány következtetés levonása arról, hogy maga a tanítási folyamat hogyan zajlott a hazai iskolákban. A kérdés forrásanyaga nagyobb annál, mint amit bemutatok, hiszen az iskolai tanmenetek, személyes visszaemlékezések, az iskolát fenntartó rendházak diáriumai alapján lehetne csak teljes képet adni a kérdésről. Az egyes műfajokat és a hozzájuk tartozó nyomtatványokat egyenként tekintem át, számba véve az 1650 és 1700 közötti periódust, azonban részletesebben csak azokkal a nyomtatványokkal foglalkozom, ahol alapvető szerzőségi, könyvészeti kérdések is tisztázásra szorulnak.

Amikor felvetődik a kérdés, hogy hogyan tanítottak „régén” nyelveket, valószínűleg mindenkiben a tipikus XIX. századi, nyelvtan-fordítás módszertanú iskolai órák idéződnek fel,¹ és azok csekély hatásfoka, már amennyiben az élő nyelvek esetében tanítási célnak az eredményes szóbeli és írásbeli kommunikáció készségét tekintjük. Azonban a nyelvtan-fordítás módszertanának nemcsak időbeli végét lehet meghatározni, hanem kezdetét is, hiszen egy tipikusan XIX. századi metodikáról van szó, ami nehezen választható el a modern gimnázium tantárgybeosztásának kiformalódásától. A modern értelemben vett idegennyelvet tanító „tankönyv” is ennek a kornak a szülötte, amely azonban a XX. század közepéig, sőt néha azon túl is,² őrzi nyomait annak, hogy valójában több műfaj keveredéséből alkotott kiméra: a könyv elején sorakoznak az olvasmányok, majd attól elkülönülve a grammatika, a szószedet, és a feladatok, tehát a tankönyv használata folyamatos lapozgatást igényel a tanulótól. Ez a rendszer mutatja, hogy a tankönyv végső soron három, eredetileg elkülönült műfaj kombinációja, ezek: a fordítandó szöveg, a rendszeres grammatika és a szótár.

Ha időben visszamegyünk a XIX. század elé, e műfajok reprezentánsait még külön kiadványokban találjuk, és gyakran olyan módszertanra alapozva, amelyek gyakorlatiasabb megközelítésűnek tűnnek a XIX. századénál. Az eddigi kutatás leginkább két szempontból vizsgálta a korai nyelvkönyve-

1 Bárdos 2019b, 74–82.

2 Magyarországon talán az utolsó ilyen szerkezetű tankönyv Györkösy Alajos és Kerényi Károlyné Görög nyelvkönyve (8. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.).

inket. Az egyik fókuszpont a magyar nyelv grammatikáinak kutatása.³ Ezek a szövegek fontos dokumentumai a magyar nyelv fejlődésének, változásainak, és ugyanakkor a magyar tudományos nyelvészet kezdeteinek, a helyesírás történetének stb. Számszerűen a grammatikák és tankönyvek legnagyobb csoportját a latin nyelvet oktató grammatikák, retorikák, poétikák, logikai tankönyvek képezik, amelyek a korabeli oktatás gerincét adták, s egyszersmind a magyar művelődéstörténet jelentős forrásai.

Jelen tanulmány kizárólagosan az élő nyelvek tanítását segítő kiadványokra összpontosít, beleértve a magyart mint idegennyelvet. Ezek tanulása a korban merőben gyakorlati célokat szolgált, mivel a műveltség és a műveltség közvetítésének nyelve a latin volt, kiegészülve a teológiai stúdiumokhoz szükséges további biblikus nyelvekkel, tehát egy élő nyelv ismerete – mint presztízis értékű műveltségi terület – nem volt jellemző. Bár a latin nyelv Magyarországon jól funkcionált közvetítő nyelvként is a mindennapi életben, de ezen túl szükségessé válhatott további nyelvek megtanulása, itt elsősorban a német és a magyar nyelvre gondolok. A hódoltság idején a török nyelvismeret szükségessége is felmerült, ill. más, nyugat-európai nyelveké. Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy a Magyar Királyság városai jellemzően többnyelvűek és gyakran német dominanciájúak voltak, így a lakosság jelentős része többnyelvű közegben eleve többnyelvűként nőtt fel – viszont ebben az esetben is külön tanulást igényelhetett a nyelvtudás konyhanyelvi szintről való továbbfejlesztése. Ennyi bevezetés után tekintsük át magukat a kiadványokat műfaji csoportosításban.

Grammatikák

A rendszeres nyelvtan a nyelvészeti és a nyelvtanítási műfajok közül is talán a legrégebb óta létező műfaj,⁴ amely több funkciót is betöltött, betölthetett:

-
- 3 Az első szövegkorporusz ebben a műfajban még XIX. századi: Toldy 1866. Vö. még C. Vladár 2016 további irodalommal, Szathmári 1968, Bartók 1998.
- 4 Donatus nyelvtanának (Kr.u. IV. sz. közepe) variánsai váltak a középkorban kanonikus szöveggé, de Donatus művei már egy hagyomány betetőzését képviselik (vö. Schönberger 2008 és 2009).

egyrészt szerepe volt a nyelvoktatásban, másrészt az anyanyelv tudományos igényű leírásában, az anyanyelvi tudatosság fokozásában, s ehhez kapcsolódva nem elhanyagolható jelentősége volt a normatív nyelvhasználat és a normatív helyesírás kialakításában. A Magyarországon megjelent grammatikák túlnyomó többsége a latin nyelvet tanította, emellett ógörög és héber nyelvtanok is megjelentek.⁵

A latin grammatikák alapvető nyelve a latin,⁶ így a magyarázatoké is, azonban egyes kiadványok a példamondatokhoz fordítást adtak, esetenként több nyelven is: Álvarez nyelvtanának vannak magyar–német kétnyelvű⁷ és magyar–cseh kétnyelvű kiadásai is.⁸ Tudható, hogy ezeket Európa-szerte, így hazánkban is, használták nemzeti nyelvek tanítására is.⁹

Korszakunkban három új magyar nyelvtan is kikerült a sajtó alól, amelyek hatástörténete és tulajdonképpeni oktatási-tudományos célja is nagyon eltérő volt. A korábbi nyelvtanok közül Sylvester Jánosé ekkor még lappangott, azonban a század elején megjelent Szenczi Molnár nyelvtana, amely már komoly hatást gyakorolt későbbi nyelvtanainkra, és az első magyar nyelvű grammatika is ekkor elkészült el.¹⁰

5 Bartók 1998, 23–26. Görög nyelvtanok a korban: Lőcse, 1678, RMNY 4196; Lőcse, 1699, RMK II. 1956; Nagyszombat, 1699, RMK II. 1970. Az első héber betűs, magyar szerzőjű és Magyarországon nyomtatott könyv Kaposi Juhász Sámuel *Memoriale Hebraicum* című szöszedete (Kolozsvár, 1698, RMK II. 1921). Szintén Tótfalusi Kis Miklós 1698-ban jelentette meg Altling héber grammatikáját (Kolozsvár, RMK II. 1917) még ugyanabban az évben. A Komáromi Csipkés György írta *Schola Hebraica* 1654-es (Utrecht, RMK III. 1904). Bartók további három külföldön megjelent, magyar szerzőjű héber grammatikát ismer.

6 A vonatkozó fél évszázad magyarországi latin grammatikáihoz ld.: Bartók 1998. 26–32.

7 RMNy 2856 (Nagyszombat, 1659) Alvarez latin nyelvtana magyar német magyarázatokkal. Ennek egy példánya, Zrínyi Ádám tankönyve magyar, latin, horvát kéziratos bejegyzéseket tartalmaz. RMNY 4539 (Lőcse, 1684): szintén Alvarez latin nyelvtana magyar és német magyarázatokkal.

8 Így például egy 1688-as nagyszombati kiadás (bibliográfiai leírása: Kunkin 1996, 93–96) és egy szintén nagyszombati kiadás 1693-ból (ld.: Čaplovič 1984, 2259a).

9 C. Vladár 2016, 51–52.

10 Geleji Katona István: *Magyar Grammatikatska Ávagy, Az igaz magyar irasban, és szollásban kévántato néhány szükséges Observatiok...* Gyulaféhérvár, 1645.

Az itt tárgyalt korszakban a következő magyar nyelvtanok kerülnek sajtó alá:

1. Komáromi Csipkés György: *Hungarica illustrata*.¹¹ Ennek mindössze öt ismert példánya maradt fenn, mivel sosem vált elterjedtté az iskolai oktatásban.
2. A jezsuita Pereszlényi Pál magyar grammatikája,¹² amely aztán a katolikus iskolák sztenderd alaptankönyve lett, és a XVIII. század végéig használták. Ennek első kiadása 1682-ben jelent meg, és legalább két alkalommal forgalomba hozták: számos fennmaradt példánya ugyanis tartalmaz egy nyolcleveles füzetből álló Supplementumot, amelynek nyomtatása tipográfiai alapon 1690 és 1700 közé datálható.¹³ E Supplementumra maga a grammatika is tartalmaz belső hivatkozásokat, tehát Pereszlényi a megírását kezdetektől tervezte, nem világos, hogy miért csak a szerző 1689-es halála után került sajtó alá.¹⁴ Pereszlényi grammatikája a XVIII. században még két további kiadást is megért.¹⁵ A Supplementum nélküli első kiadásból 18 példány maradt fenn, a Supplementummal kiegészített változat is nagyságrendileg hasonló számban ismert.
3. Kövesdi Pál magyar nyelvtana.¹⁶ Ennek kiadástörténete sokkal bonyolultabban alakult. Kövesdi Pál rövid, 43 lapos nyelvtana 1686-ban jelent meg Lőcsén.¹⁷ Kövesdi a soproni evangélikus gimnázium igazgatója volt és magyar lelkész,¹⁸ akinek grammatikája csak posztumusz jelent meg, a szerző 1682-ben bekövetkezett halála után négy évvel.¹⁹ A kiadvány rövid előszo-

11 Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata, hoc est brevis sed methodica naturae et genii linguae Hungaricae explicatio*. (Utrecht, 1655, RMNY 2618.) Facsimile kiadás fordítással: C. Vladár 2008.

12 *Grammatica lingvae Ungaricae a p. Paulo Pereszlenyi e Societate Jesu*. Tyrnaviae 1682 (RMNY 4439.) Facsimile kiadása és magyar fordítása C. Vladár Zsuzsától: Bp, 2006. Forrásaihoz ld. Szathmári 1968, 308–339. és az ő nyomán C. Vladár Zsuzsa (2006, 16–21.)

13 C. Vladár 2006, 12–13.

14 C. Vladár 2006, 13.

15 1702-ben és 1738-ban, ld. C. Vladár 2006, 12.

16 C. Vladár 2016, 51–57.

17 Kövesdi Pál: *Elementa linguae Hungaricae sive grammatica Hvngarica, succincta methodo comprehensa et perspicuis exemplis illustrata*. (Lőcse, 1686, RMK II. 1584.) A mű szövegkiadásai: Toldy 1866, 549–584., Kövesdi 2010.

18 Müllner 1857, 36.

19 C. Vladár (2016, 51) feltételezése szerint a kinyomtatás közvetlen oka az volt, hogy a soproni evangélikus iskolát csak a magyar és a német iskola összevonásával indíthatták újra, és

vának végén Kövesdi Pál aláírása áll, aki ígéretet tett munkája későbbi bővítésére. A kiadó ezt az ígéretet benne hagyta a szövegben, noha az aláírás mellé már a *néhai* jelzőt helyezte el.

Gulyás István feltételezte, hogy a nyomtatvány létrehozásában Kövesdi Pál fia, János is közreműködött társszerzőként²⁰ Gulyás ugyanis kiadott egy *Excerpta* című magyar nyelvteni kéziratot is, amelynek keletkezését a XVII. század közepére datálta, és feltételezte, hogy ez volt Kövesdi Pál nyelvtenának eredeti kézírata, amelyet Kövesdi János átdolgozásokkal jelentetett meg nyomtatásban. Érvelését arra alapozta, hogy az életrajzi források szerint Kövesdi János, a fiú, gyengébb képességű tanárnak bizonyult, akit apja érdemeire tekintettel alkalmaztak, hogy segítséget nyújtsanak neki, miután a Rákóczi-felkelés leverése után nehéz helyzetbe került.²¹

Ezzel szemben C. Vladár Zsuzsa valószínűbbnek tartja, hogy Szenci Molnár Albert nyelvtenának,²² amelynek hatása erősen érezhető Kövesdi szövegén is,²³ több, gyakorlati célokra használt kivonata forgott közkezen egymástól függetlenül, és nem szükséges közöttük leszármazási kapcsolatot látni²⁴ – Kövesdi János közreműködésére semmilyen direkt bizonyíték nem utal.

Vladár szerint, mivel a soproni evangélikus gimnáziumban nem volt megengedett a német nyelv használata, Kövesdi magyar grammatikáját eredetileg nem magyar anyanyelvű diákjai oktatására használhatta,²⁵ a szöveg Kövesdi nyelvtenítási gyakorlatára épül, de amellet hangsúlyozza, hogy a szöveg az egyszerűsítések ellenére is kevésbé didaktikus. A szintaktikai fejezet Szenci kivonatosolása, de az alaktan jobban eltér attól.

ettől kezdve minden tanulónak tanulnia kellett magyarul és németül is.

20 Gulyás 1908, 56–59.

21 Gulyás 1908.

22 *Novae grammaticae Ungaricae succincta methodo comprehensae et perspicuis exemplis illustratae libri duo*. Hanau, 1610, RMNY 995.

23 Szathmári István (1968, 339–360) kimondottan Szenci leegyszerűsített változataként értékelte Kövesdi grammatikáját. Vö. még C: Vladár 2016, 52–53.

24 C. Vladár in: Kövesdi 2010, 7–9.

25 C. Vladár in: Kövesdi 2010, 6.

Kövesdi nyelvtana egy második kiadást is megért, amely évszám és a nyomda megnevezése nélkül jelent meg.²⁶ E kiadást betűkészletének vizsgálata alapján V. Ecsedy Judit XVIII. századi nyomtatványként azonosította, és megjelenését Kassára és 1720 körüli évekre tette.²⁷

Szinnyei életrajzi lexikona külön szócikkben ismerteti egy állítólagos Kövesdi Mihály nevű, komáromi származású evangélikus conrector pályáját, aki szintén grammatikáíró lett volna. Eszerint Kövesdi Mihályt 1709-ben, amikor apja, Kövesdi János Sopronban magyar lelkész volt, meghívták a gimnáziumba, ahol 1734-ig tanított. Mihály korábban táborigazgató volt Rákóczi seregénél és írt egy latin-magyar nyelvtant, amely először 1690-ben Lőcsén, majd másodszor Kassán jelent meg. Itt nyilvánvalóan tévedésről van szó, amely végső soron Czvittinger Dávid nyomán terjedt el a bibliográfiai és biográfiai szakirodalomban, aki Mihálynak nevezi a grammatika szerzőjét.²⁸ Szinnyei ezt a téves információt még kiegészítette Kövesdi Pál fiának, Jánosnak az életrajzi adataival.²⁹ A tévedés elterjedtsége azért is riasztó, mert mind Horányi Elek, mind Bod Péter esetében feltételezhető, hogy Kövesdi Pál valóban létező nyelvtana megfordult a kezükben,³⁰ ennek ellenére mégis Czvittinger téves névadatait idézik.

Kétségtelen, hogy Kövesdi Mihály mint grammatikáíró nem létezett, de az ezután is kérdéses, hogy Czvittinger adatai Kövesdi Pál grammatikájának, egy példányból ma már ismeretlen, 1690. évi, második lőcsei kiadására vonat-

26 Kövesdi Pál: *Elementa linguae Hungaricae sive grammatica Hungarica, succincta methodo comprehensa et perspicuis exemplis illustrata*. Ezt az impresszumadatok nélküli újabb kiadást Toldy Ferenc ismertette először (*Corpus grammaticorum linguae Hungaricae*, Pest, 1866, XIII.). Szabó Károly bibliográfiájába (RMK II. 2041) mint nagyszombati és XVII. századi kiadványt vette fel, azaz az említett 1686-os kiadás és 1700 közöttre feltételezte a kiadatását.

27 C. Vladár in: Kövesdi 2010, 10.

28 Czvittinger Dávid (1711, 219) nyomán Horányi Elek (1776, 441) és Bod Péter (1766, 153) is említik Kövesdi Mihály személyét, azonban művének pontos címét nem adják meg.

29 Szinnyei VII. 163. Az életrajzi adatokhoz ld.: Müllner 1857, 58 és Zoványi 1977, 349.

30 Bod Péter a kutatás szerint csak olyan köteteket említ munkájában, amelyeket kézbe is vehetett Bethlen Kata könyvtárában (Simon–Szabó 1997, 192.sz.). Horányi Elek is olyan pontos adatokkal egészíti ki Czvittinger tévedését, amelyeket csak Kövesdi grammatikájából ismerhetett közvetlenül.

koztak-e. Egy ilyen kiadás létezése mellett érvelt Gulyás István.³¹ Érvelésének alapja az, hogy Imre Sándor direkt idézeteket is közöl Kövesdi Pál grammatikájából,³² tehát bizonyosan első kézből ismerte a művet, ugyanakkor 1690-re teszi a grammatika első kiadását, ezért Gulyás feltételezte, hogy Imre kezében csakugyan megfordulhatott egy ma már ismeretlen 1690-es kiadás példánya. Érvelését gyengíti, hogy Imre Sándor irodalomtörténetének első kiadásában (Debrecen, 1865. 147) a grammatika bibliográfiai leírásában nem csak az évszám, hanem a szerző Mihály keresztnéve is Czvittinger téves adatait követte, majd Imre irodalomtörténete második, javított kiadásában a szerző nevét Pálra helyesbítette (Debrecen, 1870. 130.), ezért valószínűbb, hogy az 1690-es évszám tévedésből maradt meg a javított kiadásokban is. Kövesdi nyelvtanának XVII. századi kiadásából 23 fennmaradt példányt ismerünk.

4. A teljes 1700 előtti hungarikaanyagból egyetlen könyvet ismerünk, amely egy magyaron kívül, másik élő idegen nyelv grammatikáját tartalmazza, ez pedig Komáromi Csipkés György angol nyelvtana.³³ Rendkívül szokatlan könyvecskéről van szó,³⁴ hiszen ebben az időben a kontinensen még nem jelentek meg önálló grammatikák, a korabeli, jellemzően Németalföldön nyomtatott beszélgetésgyűjtemények tartalmaznak nyelvtani részeket, amelyekben korábbi, angliai grammatikákat kivonatolnak.³⁵ Komáromi Csipkés esetében az expliciten megfogalmazott oktatási cél: elősegíteni az angol nyelvű Biblia, bibliakommentárok és angol teológiai szerzők olvasását, tehát a passzív nyelvtudás elérését. A szerző nyelvtudására egy ko-

31 Gulyás 1908, 52.

32 Imre 1877, 169.

33 Komáromi Csipkés György: *Anglicvm spicilegium, hoc est breues quaedam observatiunculæ ad discendam, legendam et intelligendam(m) linguam, scripturamque Anglicam ... quas antehac duodecennio peregrinus in Anglia notavit; nunc autem in usum popularium in ordinem redegit, methodo ornavit et exhibuit Georgius C. Comarinus ... theol. doctor et eccles. Debr. pastor.* Debrecini 1664 per Georgium Karancsi. Vö. RMNY 3143. Modern kiadása: Komáromi 2023. C. Vladár Zsuzsa fordításában. Ld. még hozzá: Kerékgyártó 1938.; Korponay 1972.

34 Maga a főszöveg 49 oldalas, amelyet 18 oldalas ajánlás vezet be.

35 Loonen 1991, 256–263. Egyes beszélgetésgyűjtemények aránylag terjedelmes grammatikai részt közölnek. Bár Anglián kívül jelentek meg, nyelvtani anyaguk végső forrását azonban angol szerzők által írt nyelvtanok jelentették.

rábbi, angliai peregrináció során tett szert.³⁶ Az ajánlás egyértelművé teszi, hogy Komáromi Csipkés ténylegesen tanított angol nyelvet a Debreceni Református Kollégium falai között, és a kiadvánnyal elsősorban hallgatóit kívánta segíteni.³⁷ A mű nem teljes értékű grammatika, inkább tanulási segédeszköz: elsősorban az angol kiejtés szabályait tárgyalja, a nyelvtani része pedig egy szószedet, amely a grammatikai funkciószavakat és kötőszavakat listázza. A kiadványnak két példánya maradt fenn.³⁸

Beszélgetésgyűjtemények

A társalgási zsebkönyv a nyelvtanítási műfajok között ma is nagyon elterjedt, és a nyelvi praxisra összpontosító szerkezete miatt modern műfajnak gondolhatnánk, valójában azonban ez is már az ókorban kialakult, elnyerve a maga jellegzetes műfaji sajátosságait.³⁹ A ma készülő ilyen kiadványok jellemzően a turizmus vagy munka kapcsán felmerülő helyzetekhez adnak többnyelvű mintapárbeszédet, sokszor tematikus szószedeteket is beillesztve a szövegekbe, esetenként rövid nyelvtani összefoglalást, illetve kiejtési útmutatókat adnak. Az ókori és koraújkori kiadványokra nagyjából ugyanez a szerkesztésmód jellemző. Nemzetközileg a colloquia műfajának is vannak nagy tudású és hatású klasszikus szerzői, itt elsősorban Erasmus *Colloquia familiaria*ira gondolok, azonban e műfajra még fokozottabban igaz, hogy közvetlen gyakorlati célokat szolgál, és könnyen átdolgozható, így a szerzőség és az egyéni szellemi hozzájárulás mértéke nem könnyen ragadható meg. A Magyarországon meg-

36 Komáromi 2023, 15–17.; Balázs 2011.

37 Komáromi 1664, A7b–A8a, magyarul Komáromi 2023, 129–131.

38 Ld. RMNY 3143, valamint Tóth Anna megjelenés előtt álló recenziója a *Spicilegium* modern kiadásához (Komáromi 2023) in: Irodalomtörténeti Közlemények, 2026.

39 A műfaji hagyomány fenntartása szempontjából a legfontosabbak a galliai colloquiák, amelyek nagyon hasonlók koraújkori megfelelőikhez: párhuzamosan közölnek görög és latin szöveget, többségében, de nem kizárólagosan párbeszédet, amelyek a gyerekek iskolai életéhez, a város mindennapjaihoz kapcsolódnak, és amelyek az élő nyelvi fordulatok gyakoroltatásán túl tematikus szószedetként is használhatók (ld. Dickey 2012., vö. még: Dickey 2015). Ezek a galliai szövegek egy már teljesen kiformalódott műfajt mutatnak, papirusz töredéken más példákat ismerünk, pl. latin–görög–kopt dialógusok (Schubart 1913).

jelent colloquiák állandó nyelve a latin, és a latin mint beszélt nyelv tanítására, gyakoroltatására is alkalmasak voltak, azonban a grammatikákkal ellentétben a kiadványokban a közölt nyelvek anyaga teljesen azonos terjedelemben jelenik meg, a szövegek tartalmát pedig teljes egészében a bemutatandó hétköznapi élethelyzet határozza meg, így e könyvek egyformán alkalmasak voltak bármelyik szerepeltetett nyelv tanulására, tehát egy magyar-latin colloquia például a magyar nyelv gyakorlására. Ezek a művek a történeti nyelvpragmatika megismerésének is egyedülálló forrásai.

A magyar szöveget tartalmazó vagy Magyarországon megjelent beszélgetésgyűjtemények két mű kiadásainak tekinthetők. Az első, és messze sokkal elterjedtebb Sebald Heyden *Formulae puerilium colloquiorum*ja. Ez a kis mű az alapozó szintű iskolai nyelvoktatást segítette, ezért a nagyon egyszerű párbeszéd az iskolai élet, a gyerekek hétköznapijainak témájához kapcsolódnak. Elsődlegesen természetesen latin nyelvkönyv, amelynek a célja a latin beszéd-készség fejlesztése, azonban a latinnal párhuzamosan közölt élő nyelv(ek) tanulására is alkalmas. Ennek első, magyar szöveget is tartalmazó kiadása igen korai, Krakkóban 1527-ben jelent meg,⁴⁰ a magyar szöveg Sylvester János fordítása volt. Korszakunkhoz tartozik két lőcsei kiadás: 1653-ban egy latin-magyar-német kiadás (RMNY 2473), majd 1655-ben egy latin-német-cseh változat (RMNY 2583), majd jóval később egy lőcsei latin-magyar-német változat 1689-ből,⁴¹ valamint egy szebeni latin-magyar-német kiadás 1693-ból, amely szövegében a lőcsei változatot követte.⁴² Nyelvi szempontból a magyar szövegeket folyamatosan aktualizálták, újrafordították. A kötetek használatára nézve jelzésértékű, hogy a hat XVIII. századi kiadásból öt kiadás egy-egy unikum példányból ismeretes, a hatodiknak pedig nincs is fennmaradt példánya. A látványosan kevés fennmaradt példányt, ami szöges ellentétben áll a tudományo-

40 RMNy 8. Krakkó, 1527, magyar-lengyel-latin háromnyelvű változat. Majd: RMNY 11. (Krakkó, 1531), 99. (Krakkó, 1552, latin-német-lengyel-magyar), 658. (Debrecen, 1591, latin-magyar), 776. (Debrecen, 1596), 1626. (feltételezett kiadvány, Lőcse, 1635 körül, latin-cseh-német), 1738. (Nürnberg, 1638, magyar-latin-német).

41 Lőcse, 1689, RMK II. 1648.

42 Heyden, Sebald: *Formulae puerilium colloquiorum Latino-Germanico-Ungaricae, pro primis tyronibus scriptae*. (Szében, 1693). Első bibliográfiai leírása: Fazekas 1959, 186.

sabb igényű és sok példányból ismert grammatikákkal, alighanem az intenzív felhasználódásnak kell tulajdonítanunk.

Egy másik colloquia-hagyományhoz tartozik Christopher Warmer 1691-ben megjelent tíznyelvű *Gazophylacium*ja,⁴³ amely német, lengyel, cseh, holland, angol, latin, francia, spanyol, olasz és magyar nyelven közöl ragozási táblázatokat és változatos témájú beszélgetésmintákat. A kiadvány összeállítója, Christoph Warmer, 1644-ben született a sziléziai Bulkolukán, Boroszlóban és Lipszében tanult, majd Tökésen lett lelkész, 1691-től a kassai evangélikusok fődiakónusa.⁴⁴ Az általa összeállított kiadvány alapja Noël de Berlaimont *Colloquia et dictionarioluma*. Ez a beszélgetésgyűjtemény eredetileg francia és holland nyelvű szövegeket tartalmazott és 1530-tól kezdve több mint száz kiadást ért meg. A számos változat között a *Gazophylacium* tartalmazza a legtöbb nyelv anyagát. A germán és neolatin szövegeket Warmer Berlaimont könyvének több különböző kiadásából vette át. Ez az első kiadás, ami magyar nyelvű szöveget tartalmaz, valamint a cseh és a lengyel is eltér a korábbi kiadásoktól, így feltételezhető, hogy ezek is Warmer saját fordításai.⁴⁵ A Berlaimont műből örökölt szerkezetnek köszönhetően a párbeszéd mellett néhány, teljesen a latin mintáját követő ragozási táblázatot is tartalmaz,⁴⁶ a kiadás sajátossága a kiejtés részletes tárgyalása.⁴⁷ Ez a munka – bár az iskolai témák néha itt is szóba kerülnek – inkább felnőtt közönségnek készült, kimondottan szakmai-kereskedelmi fókuszú szövegeket is tartalmaz, igen gyakorlatias, és nagy kedvvel építi be a hu-

43 Warmer, Christoph: *Gazophylacium decem Lingvarum Europaearum apertum, in quo Non solum Pronunciationes, Declinationes et Conjugationes; sed etiam diversi Dialogi in Sermone Germanico, Polonico, Bohemico, Belgico, Anglico, Latino, Gallico, Hispanico, Italico et Vngarico reperiuntur. Das ist: Neü-eröffneter Schatz-Kasten...* (Kassa, 1691, RMK I. 1404 = RMK II. 1684).

44 Newerkla szerint (2024, 74) az életrajzi adatok végső forrása Samuel Klein *Nachrichten*-je.

45 Newerkla 2024, 67–86.; Podhajecka 2014, 193–212.

46 Szabó Dénes (1980, 707–711.) ezt tekintette az első, Magyarországon megjelent nyelvkönyvnek, ezzel szemben Szili Katalin hangsúlyozza (2014, 120–126.), hogy a kiadvány még nem tekinthető teljes értékű nyelvkönyvnek.

47 Nuñez 2020, 218–220.

mort a szövegekbe.⁴⁸ A *Gazophylacium*nak körülbelül hét-nyolc fennmaradt példányával számolhatunk.

Ezeken túl egy harmadik beszélgetésgyűjtemény is megjelent korszakunkban, Corderius Maturinus gyűjteménye, amely Rotterdami Erasmus *Colloquiáiból* közölt válogatásokat, azonban ez itt mellőzhető, mivel csak latin szöveget tartalmaz.⁴⁹

Még egy kötetet említhetünk meg itt, Harsányi Nagy Jakab török-latin beszélgetésgyűjteményét, amely külföldön jelent meg.⁵⁰ A könyv latin betűs átírásban hozza a török anyagot, amely bemutatja a török mindennapokat, életmódot is bemutatja, így elsősorú művelődéstörténeti forrás.

A beszélgetésgyűjtemények azok, amelyek legközelebb állnak a későbbi nyelvkönyv (*Sprachmeister*) műfajához, mivel gyakran tartalmaznak egy minimális szintű nyelvtani anyagot, illetve szókincsfejlesztésre is alkalmasak, részben a párbeszédok didaktikusan kiválasztott szóanyaga, részben a kiadványokhoz kapcsolódó szöszedetek révén. Bár az elsődleges cél a latin nyelv tanítása, ezek minden további nélkül alkalmasak voltak élő idegen nyelv tanítására is, mivel a fordítások nem a latin változat szóról szóra való fordításai voltak, hanem alkalmazkodtak az élő nyelv fordulataihoz.⁵¹

48 Például: Hh2a–b „A.:Hol a' húgy fazék? hol az árnyék-szék? F.: Jere utánnam, én tenéked az útat meg-mutatom, hájg-fel egyenessen ott meg-találoed jobb kéz felöl. Ha nem láthatod-is, de meg-érzed a' szagát.” Valamivel később a beszélgetés már-már frivol irányba fordul, mivel a vendég csupáncsak a könnyebb elalvás végett jó éjt csókot próbál váltani a gazdasszonnyal, aki határozottan leépíti a tolakodó vendéget.

49 Corderius Maturinus: *Colloquiorum centuria una cum Erasmi Rotterdami colloquius selectis ac loquendi formulis, copiosoque verborum compendio. In usum scholarum.* (Kolozsvár, 1697, RMK II. 1879).

50 *Colloquia familiaria Turcico Latina seu status Turcicus loquens...* per Jacobum Nagy de Harsany. Coloniae Brandenburgicae Georg. Schultz. 1672. Ld. hozzá: Kármán 2010, 2012, 2013.

51 Csak egy kiragadott példa Heyden *Formulae*jából (Szeben, 1693, A5b): az egyik megszólaló „Vagyon valami beszédem veled” megszólalására a válasz: „Modo non vacat /Ich hab ietzt nicht die Weil. / Nem érzem most.”

Szótárak, tematikus szószedetek

A korszakban az egyetlen hozzáférhető magyar nyelvű szótár Szenci Molnár Albert 1604-es szótára. Azonban megjelentek olyan szószedetek, amelyek közvetlenül a nyelvtanulás célját szolgálták.

Az első teljes egészében hazai szellemi termék: Erdőbényei Deák János *Janua linguarum*,⁵² egy latin-magyar szótár, amelyet tematikusan csoportosított szentenciák követnek. Ennek első kiadása 1635-ben jelent meg Gyulafehérvárott, további három kiadást ért meg a század első felében.⁵³ Az ezt követő kiadás már a század második felére esett, Váradon 1654-ben jelent meg újfent.⁵⁴ A következő, címlappal rendelkező példányból ismert kiadás már 1702-es,⁵⁵ tartalmilag ez egy az előzőkhez képest jelentős mértékben átszerkesztett, *Dictionariolum* címen kiadott kiadás, és már Szabó Károly jelezte, hogy az előszó aláírójaként Tótfalusi Kis Miklós és egy 1694-es évszám szerepel. Haiman György és Ballér Piroska bizonyították, hogy nem csak egy kéziratos előszó posztumusz megjelentetéséről van szó, hanem Tótfalusi valóban kiadta 1694-ben, sőt, e kiadásnak egy címlap és előszó nélküli töredékes példánya fenn is maradt.⁵⁶ A *Dictionariolum* előszavát szerencsére az 1702-es kiadásból ismerjük,⁵⁷ pedagógiatörténeti jelentőségét az adja, hogy a szöveg leírja, hogy a kiadvány az erdélyi református iskolák megegyezése alapján jött létre azzal a céllal, hogy tanmenetüket összehangolják.

52 Erdőbényei Deák János: *Janua lingvarum bilinguis Latina et Hungarica*. (Gyulafehérvár, 1635, RMNY 1613). Forrásként, az előszó tanúsága szerint, Szenci szótárát és Calepinust használta.

53 Lócse, 1635–41 között, RMNY 1733; Bártfa, 1641, RMNY 1864; Lócse, 1641, RMNY 1890

54 *Janua lingvarvm bilingvis Latina et Hungarica... praecedente dictionario. Nunc denuo excusa et ab inflnitis mendis, quibus aliae editiones scatebant, repurgata. Varadini MDCLIV apud Abrahamum Szencinum*. RMNY 2560.

55 *Dictionariolum Latino-Hungaricum, vulgo centuria vocabulorum...* (Kolozsvár, 1702, RMK II. 2108).

56 Haiman–Ballér 1983, 21–31.

57 Fordítása: Haiman–Ballér 1983, 22–23.

A másik Magyarországon is kiadott szószedet sokkal kisebb terjedelmű. Sebald Heyden a *Formulae* mellett egy latin-német kétnyelvű tematikus szószedetet is készített, amelynek egy hazai kiadásáról is tudunk, *Nomenclatura* címen Lőcsén 1684-ben jelent meg.⁵⁸ A forrásművet erősen rövidíti és átszerkeszti ez a mindössze 20 folio terjedelmű kiadvány, egyetlen fennmaradt példánya ma csak másolatban hozzáférhető. Ennek több kiadása nem ismert, azonban egy kivonata *Nomenclatura de homine et omnibus partibus ejus exterioribus et interioribus* fejezetcímmel Heyden *Formulae*jának az 1689-es lőcsei kiadásának a végére került.⁵⁹

Jobb híján ebben a fejezetben érdemes tárgyalnunk Comenius több munkáját is. A *Janua* és rövidített változata, a *Vestibulum* nem tekinthető hagyományos beszélgetéskönyvnek, de szótárnak sem, hiszen teljes mondatokat ad meg. A teljes *Janua* első magyar nyelvű kiadása 1643-ban jelent meg Váradon.⁶⁰ 1650 után hat kiadásáról tudunk.⁶¹ A rövidebb *Vestibulum* valószínűleg 1641-ben jelent meg, méghozzá latin-magyar változatban Gyulafehérvárott.⁶² 1650 utáni kilenc kiadásáról tudunk.⁶³ Ezek között több három-, sőt négynyel-

58 *Nomenclatura rerum domesticarum, jam denuo multis in locis aucta, emendata, & a' pristinis mendis purgata.* (Lőcse, 1684, RMNY 4546).

59 RMK II. 1648. Elképzelhető, hogy a lőcseit követő szebeni kiadás is tartalmazta ezt a részt, azonban ez a példány töredékessége miatt nem állapítható meg.

60 RMNY 2039, Szilágyi Benjámín István magyar fordításában. Az első magyarországi kiadás német-latin nyelvű volt és Brassóban jelent meg 1638-ban (RMNY 1717). További kiadások: RMNY 1983 (Bárfá, 1643) RMNY 2002 (Lőcse, 1643), RMNY 2064 (Lőcse, 1644), RMNY 2211 (Gyulafehérvár, 1648), RMNY 2265 (Lőcse, 1649).

61 RMNY 2581 (Lőcse, 1655, latin-német, 15 példány), RMNY 2754 (Brassó, 1658, latin-német, 4 példány), RMNY 2985 (Lőcse, 1661, latin-magyar, 9 példány), RMNY 3814 (Lőcse, 1672, latin-német, 3 pld.), RMNY 3889 (Kolozsvár, 1673, latin-magyar, 9 pld.), RMK I. 1440 (Lőcse, 1693, latin-magyar, 9 pld.).

62 Ez későbbi adatokból feltételezhető kiadás ld. RMNY 1882. További kiadások még 1650 előtt: RMNY 1982 (Bárfá, 1643), RMNY 2002 (Lőcse, 1643, a *Janua* mellékleteként), RMNY 2038 (Várad, 1643), RMNY 2220 (Lőcse, 1648, ez görög szöveget is tartalmaz), RMNY 2258 (Brassó, 1649), RMNY 2265 (Lőcse, 1649, a *Januával* egy kötetben).

63 RMNY 2582 (Lőcse, 1655, latin-német-magyar-cseh, 2 példány), RMNY 2881 (Trencsén, 1655–63 között, latin-német-cseh, 0 példány) RMNY 2911 (=RMK I 957, Lőcse, 1660, latin-német-magyar-cseh, 2 pld.), RMNY 2944 (Szeben, 1660, latin-magyar-német, 2 pld.), RMNY 3654 (Lőcse, 1670, latin-német-magyar-cseh, 1 pld.). RMNY 4064 ((=RMK I. 1190, Kassa, 1676, latin-magyar, 1 pld.), RMNY 4120 (Brassó, 1677, latin-német, 1 pld.), RMK II. 1613 (Lőcse, 1687, latin-német, négy nyelvű indexszel, 3 pld.), Čaplovič 1984, 2550 (Zsolna, 1690, magyar-latin, 2 pld.).

vű kiadást is találunk. Az illusztrált *Orbis pictus* kiadástörténete még inkább hazánkhoz köti, mint azt egy illusztrációk nélküli, 1653-as próbanyomata is bizonyítja, mely Sárospatakon jelent meg.⁶⁴ Hat magyarországi vagy magyar nyelvű szöveget is tartalmazó kiadása ismert a XVIII. század második feléből,⁶⁵ ezek között is találunk három, sőt négy nyelvű kiadásokat. Egy képek nélküli kiadás is ismert.⁶⁶

A Comenius művek kiadásainak nagy száma – és ugyanakkor a legtöbb esetben kisszámú fennmaradt példány – mutatja, hogy e nyelvkönyvek hazai népszerűsége nem maradt el nemzetközi sikerüktől. A Janua jelentős mértékben kiszorította a használatból a régi típusú nomenclaturákat,⁶⁷ hiszen meghaladta őket, nemcsak azzal, hogy tárgyi ismereteket is közölt, hanem nyelvileg is didaktikusabb volt, amikor nyelvtani és tartalmi kontextusba ágyazva tárgyalta a tematikusan csoportosított szavakat. Az *Orbis pictus* elsőként használta ki a nyomdatechnika lehetőségeit, hogy a nyelvtanításban használja fel a vizualitást, a képeket. A kép, a könyvillusztráció legáltalánosabb célja eddig a szóban nehezebben vagy sehogy sem elmagyarázható információk bemutatása volt. Az *Orbis pictus* legtöbb képe esetében nem ez volt az elsődleges szempont (egy gyerekeknek sem kell magyarázni, hogy mi a nap vagy a fa), hanem a gyönyörködtetés, méghozzá a kimondottan a gyermekek pszichológiai igényeihez mért gyönyörködtetés. Még egy harmadik célt is kiemelhetünk: az ókor óta minden mnemotechnikai eljárás közös pontja a vizualizáció volt és a vizuális fantázia: a megjegyzendő tételeket képként rögzítették fejben egy állandó háttérbe belehelyezve.⁶⁸ Comenius képei ezeket a mnemotechnikai eszközöket gyakorlatilag áthelyezték a képzelet világából a nyomtatott papírra.

64 Comenius: *Vestibuli et januae linguarum lvcidarivm, hoc est nomenclatura rerum et autopsiam deducta.* ([Patak] 1653, RMNY 2484)

65 RMNY 3587 (Nürnberg, 1669, magyar–német–latin, 6 pld.), RMNY 4001 (Brassó, 1675, latin–német 2 pld.), RMNY 4002 (Brassó, 1675, latin–magyar, 6 pld), RMNY 4554 (Szeben, 1684, latin–német–magyar, 2 pld.), RMNY 4600 (Lőcse, 1685, latin–német–magyar–cseh, több mint 30 példány), RMNY 4601 (Lőcse, 1685, latin–német–magyar, 17 pld.).

66 RMNY 3864 (Szeben, 1672, latin–német, 1 pld.)

67 Bakos 1964,176.

68 Engel 2020, 90.

További műfajok

Miután számba vettük a kimondottan nyelvoktatási célra készült kiadványtípusokat, utolsóként még egy, vegyesebb csoportot is számba kell vennünk. Tudniillik eléggé bizonyosak lehetünk benne, hogy több, elsődlegesen nem nyelvoktatási célzatú műfaj kiadványait is rendszeresen használták nyelvtudásuk fejlesztésére. Idetartoznak például az ábécéskönyvek, amelyeknek szöveges részeit leginkább imaszövegek alkotják, latin, gyakran anyanyelven.⁶⁹

A mai nyelvkönyvek arra törekszenek, hogy ismeretlen tartalmú szövegeket adjanak a tanulók kezébe, abban a reményben, hogy az ismeretszerzés vágya, az érdekes szöveg motivációt fog adni a fordításhoz. Ezzel szemben a XIX. század előtti nyelvoktatás gyakran ellentétes megközelítést alkalmazott: a nyelvtanuláshoz való ideális szöveg tartalma pontosan ismert, így a tanuló könnyebben lesz képes visszafejteni az értelmét, hamarabb lesz képes memorterként megtanulni.⁷⁰ Ilyen módon nyelvi tankönyvvé válhat akár a katekizmus is⁷¹ – a kétnyelvű katekizmus kiadások létét más szemponttal nem is igen lehet megmagyarázni, ilyen például egy Lőcsén 1677-ben megjelent latin–ógörög

69 Korszakunkból a következők ismertek: címlap nélküli töredék (Sárospatak, 1659, RMNY 2865), *Abecedarium Latino-Hungaricum* (Patak, 1667, RMNY 3382), címlap nélküli ábécéskönyv (Patak, 1666–1670 körül, RMNY 3476A), latin-magyar ábécéskönyv töredék (Kolozsvár, 1669–1683 között, RMNY 4068), *ABCD...* (Debrecen, 1681, RNY 4338, 1 db. ép példány), *Prec[es] element Lati[nae] et Bohemicae lingvae* (Zsolna, 1665–1708, RMNY 4626). Az eddig felsoroltak közül egy kivétellel mindegyik töredék, többet kötéstáblákban találtak meg. Valamivel jobb a helyzet a század végén, de a kiadványok többsége így is unikális: *Abecedarium* (Lőcse, 1694, I. 1457), *Magyar iskola* (Kolozsvár, 1695, RMK I. 1473), *Libellus alphabeticus* (Lőcse, 1697, RMK I. 1509), *A magyar szólásnak...* (h.n. é.n., I. 1613j, töredék, Čaplovič, 1609a), *Libellus alphabeticus* (Kassa, 1686, vö. Magyar Könyvszemle 1913, 348), *Abecedarium Latino-hungaricum* (Lőcse, 1694, RMK II. 1772). *Bucovna* (Gyulafehérvár, 1699, II.1951, román nyelvű), *Bukvar Jazyka Slavenska* (Nagyszombat, 1699, RMK II.1966, cirill betűs ábécéskönyv).

70 Az alkalmazott módszertanhoz ld. Bárdos 2019a

71 Valójában a gyerekeknek szánt katekizmus, az olvasókönyv, és esetlegesen a kezdőknek szóló latin nyelvkönyv műfajilag nem is válnak el élesen egymástól, az ábécéskönyv is tartalmaz imákat, a katekizmus is alkalmas az olvasás és a helyes nyelvhasználat gyakoroltására, vö. pld. *Kratka abekavica...* (Nagyszombat, 1697, horvátul, RMK II. 1893). majd cirill betűkkel: *Kratka azbukvica* (Nagyszombat, 1697, Čaplovič 2376),

katekizmus.⁷² Ugyanez indokolja nemcsak a legfontosabb imák felvételét a grammatikák mintaszövegei közé, hanem az olyan művek töretlen népszerűségét, mint a *Disticha Catonis* szentenciagyűjteménye, amelyet megszámlálhatatlan nyelvre fordítottak le.⁷³

Konklúzió

A XVII. században a hazai idegennyelv-oktatás jelentőségének az szabott határokat, hogy az idegen nyelv (mint ahogy később majd a francia) még nem jelent meg önálló műveltségi területként az elit körében sem, tehát alapvetően olyan idegen élő nyelveket tanultak, amelyek esetében volt mód immerzív nyelvtanulásra: mindennapi életükben is találkoztak a nyelv beszélőivel, lett légyen szó a német, török, magyar vagy szlovák nyelvről. További nyelvek tanulása egyrészt szűkebb körben merülhetett fel (pl. az angol esetében), célja gyakran inkább a passzív, olvasási, írási kompetencia fejlesztése volt, ill. azok tanultak ilyesmit, akiknek eleve affinitásuk volt a nyelvekhez. A városok rendszerint többnyelvű közegében nem volt nehéz poliglottként felnőni, az iskolai nyelvtanulás célja így inkább az lehetett, hogy a konyhanyelvi nyelvtudást tovább fejlesszék egy csiszoltabb és kulturáltabb nyelvismeretű.

72 R.p. Canisii ... *Catechismus Graeco-Latinus*. Lócse, 1677, RMNY 4142, melynek előszava ki is mondja, hogy a görög nyelvtanulást kívánja segíteni, mert a latinul már jól ismert szöveget gyorsabban tanulják meg a diákok görögül is.

73 Korszakunkban például ismert latin-magyar (Lócse, 1672, RMNY 3827; Lócse, 1693, RMK I. 1445), latin-magyar-német háromnyelvű kiadás (Kolozsvár, 1659, RMNY 2837; Szeben, 1666, RMNY 3319; Szeben, 1668, RMNY 3489; Szeben, 1674, RMNY 3995; Brassó, 1688, RMK I. 1367;), görög-latin-német-magyar négynyelvű kiadás (Szeben, 1659, RMNY 2878 A „Cato” megjelenik grammatikák függelékében, mintaszöveggként. A *Disticha Catonis* mellett, amelynek ilyen használata a legeggyértelműbb, más klasszikusok is megjelentek kimondottan nyelvtanítási céllal, pl. Aisópos mesék (pl. Szeben, 1665, RMNY 3237 – címlapja szerint iskolai használatra nyomatott „in usum scholarum”)

Felhasznált irodalom

- Bakos 1964.** Bakos József: *Comenius tankönyvei: II. A Janua*. Az Egri Tanárképző Főiskola Közleményei / Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, 2 (1964). 171–209.
- Balázs 2011.** Balázs Debóra: Komáromi Csipkés György: *Speculum poeticum*. In: Lovas Borbála – Szilágyi Emőke – Bartók Zsófia Ágnes (szerk.) *Mű és szerző*. Arianna könyvek, ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, Budapest, 2011. 29–38.
- Bárdos 2019a.** Bárdos Jenő: Évszázadok – Dióhéjban. In: Nádor Orsolya (szerk.): *Régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2019. 12–39.
- Bárdos 2019b.** Bárdos Jenő: A nyelvtani fordító módszer. Nádor Orsolya (szerk.): *Régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2019. 74–82.
- Bartók 1998.** Bartók István: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- Bod 1766.** Bod Péter: *Magyar Athenas*. [Szeben] 1766.
- Čaplovič 1984.** Čaplovič Ján: *Bibliografia tlači vydaných na slovensku do roku 1700. II*. Matica Slovenska, Martin, 1984.
- C. Vladár 2008.** Komáromi Csipkés György: *A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2008.
- C. Vladár 2016.** C. Vladár Zsuzsa: *A korai magyar grammatikák*. Tinta könyvkiadó, Budapest, 2016.
- C. Vladár 2006.** C. Vladár Zsuzsa: Bevezetés Pereszlényi Pál nyelvtanának fordításához. In: Pereszlényi Pál: *A magyar nyelv grammatikája: Grammatica Lingvae Ungaricae*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság: Budapest 2006. 11–28.

- Czvittinger 1711.** Czvittinger Dávid: *Specimen Hungariae litteratae virorum eruditione clarorum natione Hungarorum...* Francofurti et Lipsiae 1711.
- Dickey 2012.** Dickey, Eleanor: *The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana. Volume 1. Colloquia Monacensia-Einsidlensia, Leidense-Stephani, and Stephani.* (Cambridge Classical Texts and Commentaries 49.) Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- Dickey 2015.** Dickey, Eleanor: Teaching Latin to Greek Speakers in Antiquity. In: Archibald, Elisabeth P. – Brockliss, William – Gnoza, Jonathan (eds.): *Learning Latin and Greek from Antiquity to the Present.* Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 30–51.
- Engel 2020.** Engel, William E.: Knowledge: Science and Education. In: Tamm, Marek – Arcangeli, Alessandro: *A Cultural History of Memory in the Early Modern Age.* Vol. 3. Bloomsbury Academic, London, 2020.
- Fazekas 1959.** Fazekas József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez. In: Dezsényi Béla (főszerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* OSZK, Budapest, 1961. 178–189.
- Gulyás 1908.** Gulyás István: *Excerpta linguae Hungaricae (Exercitia Nicolai Ritzmanni).* Debrecen, 1908.
- Haiman–Ballér 1983.** Haiman György – Ballér Piroska: „Megegyezettvén a három kollégiumokat” Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról. *Magyar Könyvszemle*, 99 (1983) 21–31.
- Horányi 1776.** Horányi Elek: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum.* Vol. 2. Viennae 1776.
- Imre 1877.** Imre Sándor: *A magyar irodalom és nyelv rövid története.* IV. kiadás. Debrecen, 1877.
- Kármán 2010.** Kármán Gábor: Honnan tudtak törökül a 17. századi erdélyiek? *Korunk*, 21 (2010) 3.sz. 32–39.
- Kármán 2012.** Kármán Gábor: Harsányi Nagy Jakab változó török képe. In: Ács Pál–Székely Júlia (ed.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Balassi, Budapest, 2012. 121–139.
- Kármán 2013.** Kármán Gábor: *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete.* L'Harmattan, Budapest, 2013.

- Kerékgyártó 1938.** Kerékgyártó E.: Komáromi Csipkés György angol nyelvtana (Debrecen, 1664). *Angol Filológiai Tanulmányok*, 3. (1938) 81–95.
- Komáromi 1655.** Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata*. Waesberg, Utrecht, 1655.
- Komáromi 1664.** Komáromi Csipkés György: *Anglicum spicilegium*. Karancsi, Debrecen, 1664.
- Komáromi 2008.** Komáromi Csipkés György: *A magyar nyelv magyarázata : Hungaria illustrata*, hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2008.
- Komáromi 2023.** Komáromi Csipkés György: *Anglicum spicilegium. Angol tal-lózás.*, hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – MTA Könyvtár és In-formációs Központ, Budapest, 2023.
- Korponay 1972.** Korponay, Béla: *Anglicum spicilegium, the first English grammar printed in Hungary (1664)*. *Angol Filológiai Tanulmányok*, 6 (1972), 65–95.
- Kövesdi 2010.** Kövesdi Pál: *A magyar nyelv alapjai. Elementa linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással.* Fordította C. Vladár Zsuzsa. Budapest, 2010.
- Kunkin 1996.** Kunkin Zsuzsa: *Alvarus latin-szlovák-magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása.* *Magyar Könyvszemle*, 21 (1996), 93–96.
- Loonen 1991.** Loonen, P. L. M. *For to Learne to Buye and Sell: Learning English in the Low Dutch Area between 1500 and 1800.*, Dissertation Groningen: APA Holland University Press, 1991.
- Müllner 1857.** Müllner Mátyás: *A soproni evang. főtanoda története*. Sopron, 1857.
- Nádor 2019** Nádor Orsolya. *Tanulók, motivációk, módszerek a kezdetektől a 18. század végéig.* In: Nádor Orsolya (szerk.): *Régebbi és újabb nyelvokta-tási módszerek.* Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Buda-pest, 2019. 47–71.
- Newerkla 2024.** Stefan Michael Newerkla: *Das zehnsprachige Gazophylacium (1691) des Christoph Warmer...* In: Justina Daunoriené – Mark Häberlein (szerk.): *Die Sprachen des Handels.* University of Bamberg Press, Bamberg, 2024. 67–86.

- Nuñez 2020.** Nuñez, Luis Pablo: (Gazophylacium (1691) de Christoph Warmer. *Boletín de la Real Academia Española*, 100 (2020) 207–226.
- Podhajecka 2014.** Mirosława Podhajecka: Researching the Beginnings of Bilingual Polish-English/English-Polish Lexicography: Polyglot Dictionaries (Part 2) *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 121 (2014), 193–212.
- Schönberger 2008.** Schönberger, Axel: *Die Ars minor des Aelius Donatus. Lateinischer Text und kommentierte deutsche Übersetzung einer antiken Elementargrammatik aus dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Valentia, Frankfurt, 2008.
- Schönberger 2009.** Schönberger, Axel: *Die Ars maior des Aelius Donatus. Lateinischer Text und kommentierte deutsche Übersetzung einer antiken Latein-grammatik des 4. Jahrhunderts für den fortgeschrittenen Anfängerunterricht*. Valentia, Frankfurt, 2009.
- Schubart 1913.** Schubart, W.: Ein lateinisch-griechische-koptisches Gesprächsbuch. *Klio*, 13 (1913), 27–38.
- Simon–Szabó 1997.** Simon Melinda–Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szeged, 1997.
- Szabó 1885.** Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1885.
- Szabó 1980.** Szabó Dénes: Betekintés a magyar nyelvkönyvek írásának történetébe. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. Budapest, 1980. 707–711.
- Szathmári 1968.** Szathmári István: *Régi magyar nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Szinnyei** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Budapest, 1891–1914.
- Szili 2014.** Szili Katalin: Az „első magyar” beszélgetéskönyvről. Hajdanvolt egyetemességünk nyomában. *Hungarológiai Évkönyv*, 15 (2014), 120–126.
- Toldy 1866.** Toldy Ferenc: *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*. Pesthini 1866. 549–584,
- Zoványi 1977.** Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1977.